

University of Groningen

Recensie van: Crossing the Alps. Early Urbanism between Italy and Central Europe (900-400 BC), Lorenzo Zamboni, Manual Fernández-Götz & Carola Metzner-Nebelsick (red.)

Attema, Peter

Published in:
Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2023

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Attema, P. (2023). Recensie van: Crossing the Alps. Early Urbanism between Italy and Central Europe (900-400 BC), Lorenzo Zamboni, Manual Fernández-Götz & Carola Metzner-Nebelsick (red.). *Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie*, (68), 41-46.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Colofon

TMA 68, 2023
34ste jaargang
Prijs los nummer: €12,-

Het *Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie* is een onafhankelijk tijdschrift dat aandacht besteedt aan actueel archeologisch onderzoek in de mediterrane wereld, in het bijzonder verricht vanuit Nederland en België. Bijdragen van lezers kunnen al dan niet verkort door de redactie worden geplaatst. TMA werkt met single blind peer review.

TMA verschijnt twee keer per jaar. Opgave kan schriftelijk of via onze website. Een abonnement kost €20,-. Studenten betalen €15,- (onder vermelding van studentnummer). Het abonnement loopt van 1 januari tot en met 31 december en wordt automatisch verlengd, tenzij een maand van tevoren schriftelijk is opgezegd.

Adres:
Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie
Poststraat 6
9712 ER Groningen

Bankgegevens:
Stichting ter Ondersteuning Oudheidkundig Onderzoek
IBAN: NL14INGB0005859344
BIC: INGBNL2A

KvK: 41014777

TMA online:
- tijdschrift@mediterrane-archeologie.nl
- tijdschrift.mediterrane-archeologie.nl
- rug.academia.edu/TMATijdschriftvoorMediterraneArcheologie
- facebook.com/mediterranearcheologie

Redactie:
Jens Brinkers, Tom Britton, Remco Bronkhorst, Danise van Hal, Youri ter Horst, Rian Lenting, Sandra de Regt, Caroline van Toor (hoofdredacteur), Robin van Vliet, Marcello de Vos (hoofdredacteur).

Adviesraad:
Prof. dr. P.A.J. Attema (RUG)
Prof. dr. A.N. Brysbaert (NIA)
Prof. dr. G.J.M.L. Burgers (VU)
Prof. dr. R.F. Docter (UGent)
Prof. dr. J. Poblome (KULeuven)
Prof. dr. T.D. Stek (KNIR)
Prof. dr. A. Van Oyen (RU)
Prof. dr. M.J. Versluys (UL)
Dr. G.J.M. van Wijngaarden (UvA)

Ontwerp omslag: Siebe Boersma
Opmaak binnenwerk: Hannie Steegstra

TMA komt tot stand in samenwerking met Barkhuis Publishing, Eelde

ISSN 0922-3312
81999/SOOO

Inhoudsopgave

Artikelen

Stadswording in Latium, de bijdrage van Elisabeth van 't Lindenhout aan het debat
Peter Attema 1

Satricum en de opkomst van een stedelijke markt in Midden-Italië, achtste tot vijfde eeuw voor Christus
Albert J. Nijboer 7

De Etruskische vrouw en Romanisering
Een onomastische casestudie
Alexis Daveloose 18

In de voetsporen van Peter Paul Mackey en Thomas Ashby
Op zoek naar de verdwenen steden van Latium (Italië)
Remco Bronkhorst 25

Recensies

EMILY MACKIL & NIKOLAOS PAPA ZARKADAS (red.): Greek Epigraphy and Religion. Papers in Memory of Sara B. Aleshire from the Second North American Congress of Greek and Latin Epigraphy
Jan N. Bremmer 34

LAURA M. BANDUCCI: Foodways in Roman Republican Italy
Filmo Verhagen 38

LORENZO ZAMBONI, MANUEL FERNÁNDEZ-GÖTZ & CAROLA METZNER-NEBELSICK (red.): Crossing the Alps. Early Urbanism between Northern Italy and Central Europe (900-400 BC)
Peter Attema 41

Introducties op lopend onderzoek

Agents of Anchoring. Roman colonies and settlements from the Mithridatic Wars to Augustus in Greece and Asia Minor
Jitse Daniels 47

Introducties op lopend onderzoek (vervolg)

- Creating complex sacred spaces. Experience, agency and multivocality in Hellenistic Asklepieia (fourth-first century BC)
Pim Schievink 48
- From the sea to the steppe. Anchoring global objectscales in Central Asian mortuary landscapes, second century BCE - second century CE
Merlijn Veltman 49
- On the brink of complexity. Shifting society in Late Bronze Age and Early Iron Age Latium Vetus
Marcello de Vos 50

Redactioneel

Voor u ligt een bijzonder themanummer. De keuze voor het thema, vroegstedelijke samenlevingen, is namelijk in lijn met de onderzoeksinteresse van Elisabeth van 't Lindenhout, aan wie we dit nummer opdragen, ter ere van haar pensioen in 2021. Als redactielid van het eerste uur heeft ze dit tijdschrift helpen oprichten en vormgeven.

Van 't Lindenhout heeft decennia aan het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA) gewerkt als onderzoekster en docente, en heeft als zodanig een stempel gedrukt op het onderzoek naar pre-Romeins Latium. Gedurende haar tijd aan het GIA heeft ze veel studenten geïnspireerd en geholpen. Ze was en is bij veel studenten geliefd vanwege haar kwaliteiten als docent en vanwege haar vriendelijke en rustige persoonlijkheid. In haar onderzoek heeft ze zich voornamelijk gericht op Satricum in Centraal-Italië, zowel bij de opgraving als bij de uitwerking, en waar ze tot op heden aan werkt.

We openen met een artikel van *Peter Attema*, Van 't Lindenhouts promotor en collega, waarin hij een overzicht geeft van haar wetenschappelijke werk aan Satricum. Hij contextualiseert haar bijdrage aan de hand van (theoretische) ontwikkelingen in de archeologie. Haar werk is tekenend voor de manier waarop het archeologisch debat afboog van de Rome-centrische benadering die tot dan toe gebruikelijk was.

Met het artikel van *Bert Nijboer* duiken we de archeologie van vroegstedelijke samenlevingen in. De auteur focust op een van de belangrijkste openbare ruimtes die we terugvinden in vroegstedelijke samenlevingen en die ook nu nog aanwezig zijn in steden, namelijk publieke pleinen. Als eerbetoon aan Van 't Lindenhout doet hij dit aan de hand van Satricum. Voor deze stad schetst Nijboer een beeld van de manier waarop de openbare ruimte van deze stad zich ontwikkelde tussen de achtste en vijfde eeuw voor Christus, i.e. de periode voorafgaand aan de veel bekendere fases van monumentalisering van fora en agora's.

Alexis Daveloose laat vervolgens zien hoe epigrafie inzicht kan bieden in sociale veranderingen in samenlevingen. Hij bespreekt de veranderende manier waarop vrouwen worden geïdentificeerd op hun grafstenen in de Etruskische steden Chiusi, Tarquinia en Volterra. Waar

zij eerst met een praenomen worden geïdentificeerd, verandert dat sterk vanaf ongeveer 150 voor Christus. De verandering is vaak in verband gebracht met de Romeinse veroveringen van Etrurië rond 300 voor Christus. Daveloose laat zien dat een dergelijk verband complexer is.

Ten slotte neemt *Remco Bronkhorst* ons mee naar de 19de eeuw; een periode van grote ontwikkelingen in het onderzoek naar vroege steden in Latium. In de Oudheid schreven auteurs al over steden die zij dan alleen nog van naam kenden. Vanaf de 15de eeuw wordt er gezocht naar de mogelijke locatie van dit soort steden. Bronkhorst laat zien hoe de inspanningen van de 19de-eeuwse dominicaanse pater Peter Paul Mackey en van de archeoloog Thomas Ashby bijdragen aan zowel ons begrip van pre-19de-eeuwse identificaties van steden als de manier waarop het landschap sinds de 19de eeuw veranderd is.

De recensies bieden gelegenheid om inzicht te krijgen in recent onderzoek. De recensie van *Jan Bremmer* biedt bijvoorbeeld inzicht in de manier waarop epigrafie van belang is voor ons begrip van Griekse religie in de Oudheid. *Filmo Verhagen* bespreekt een monografie over de productie van voedsel en de manier waarop het verspreid en gegeten wordt in Republikeins Italië, met name in Etrurië. Met een recensie van *Peter Attema*, ten slotte, komen we toevallig weer uit op het thema van dit nummer. Hij recenseert een boek over vroegstedelijke ontwikkelingen rondom de Alpen, in zowel Noord-Italië als Centraal-Europa.

De introducties laten zien wat voor onderzoek ons in de toekomst te wachten staat. *Jitse Daniels* onderzoekt Romeinse kolonies in Griekenland en Asia Minor; *Pim Schievink* kijkt naar de variëteit aan functies en bezoekers van Griekse genezingsheilgdommen (Asklepieia); *Merlijn Veltman* bestudeert de rol van exotische niet-lokale objecten in grafvelden in Centraal-Azië; en *Marcello de Vos* werkt aan de invloed van vroege verstedelijking op lokale identiteit.

Namens de redactie wensen we u veel leesplezier,

Caroline van Toor & Marcello de Vos

Taalhuis Amsterdam

Huis voor mediterrane talen

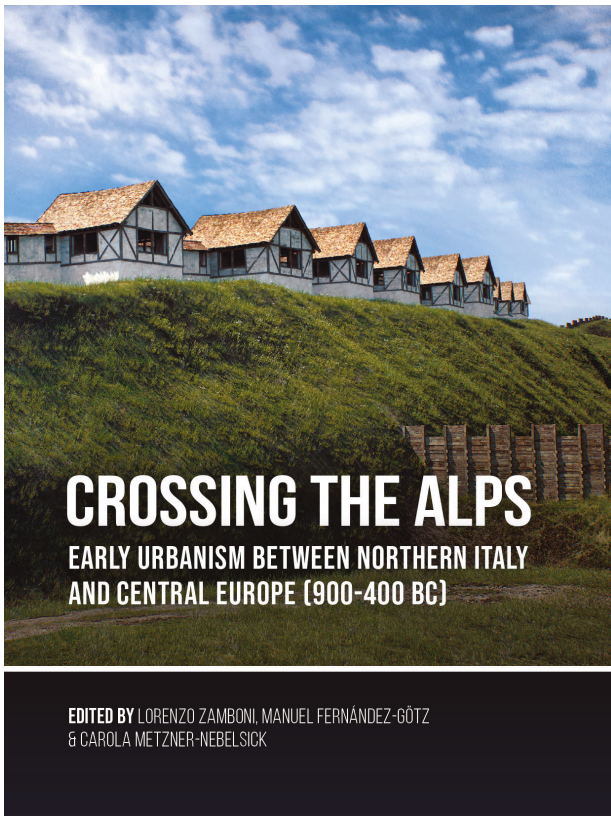
uitdagende cursussen
interactieve lessen
focus op spreekvaardigheid
events en taalreizen

www.taalhuisamsterdam.nl

info@taalhuisamsterdam.nl

+316 14303131

Crossing the Alps. Early Urbanism between Northern Italy and Central Europe (900-400 BC)

Lorenzo Zamboni, Manuel Fernández-Götz & Carola Metzner-Nebelsick (red.)

Sidestone Press, Leiden, 2020.

ISBN 9789088909610, €185,00 (hardback), €70,00 (paperback), €20,00 (e-book).¹

Introductie

In 2020 verscheen bij Sidestone Press de bundel *Crossing the Alps. Early Urbanism between Northern Italy and Central Europe (900-400 BC)* onder redactie van Lorenzo Zamboni, Manuel Fernández-Götz en Carola Metzner-Nebelsick. Het verschijnen van deze forse en mooi uitgegeven bundel (434 pagina's) is een goede aanleiding om het mediterrane urbanisatiedebat nu eens vanuit het noorden van Italië te belichten. Immers, het debat over het ontstaan van de stad in het vroege Italië is lang gedomineerd geweest door de fysieke en historische realiteit van de monumentale Griekse steden van Magna Graecia en Sicilië gedurende de Archaïsche en Klassieke periode, en door het Archaïsche Rome van Tarquinius Superbus en de Etruskische steden die een verbond vormden waarnaar in de antieke bronnen gerefereerd wordt als de Twaalfstedenbond of Dodekapolis. Fortificaties, tempels, huizen, de grootte van de nederzettingen en de aanwezigheid van infrastructuur enerzijds en verwijzingen in de historische bronnen naar macht en rijkdom anderzijds tilden deze steden ver boven andere contemporaine nederzettingen in Italië uit. Maar vertegenwoordigden

deze steden wel de norm? In deze bijdrage richt ik de aandacht op het belang van het onderzoek naar vroege urbanisatie in Noord-Italië, zoals dat in *Crossing the Alps* naar voren komt. Daarbij bespreek ik hoe de vroege urbanisatie van de Povlakte en belendende voetheuvels van de Alpen en Apennijnen zich verhield tot vroege urbanisatie aan gene zijde van de Alpen en hoe beide zich verhieldden tot Etruskisch en Grieks Italië.

Het debat over inheemse vroege verstedelijking in Italië

Tegenover de door klassieke archeologen beleden suprematie van de Zuid-Italiaanse poleis, Rome en de Etruskische steden over alle andere nederzettingvormen in Italië én de gedachte dat de stad vooral ten gevolge van Griekse invloed zou zijn ontstaan, plaatsten Italiaanse protohistorici al decennia geleden een geheel ander model dat vroege verstedelijking als een inheems proces beschreef met wortels in de overgang van de Late Bronstijd naar de Vroege IJzertijd.² Gedurende de Bronstijd deed zich in Italië een proces voor van toenemende centralisatie van bewoning op strategisch gelegen locaties waar zich sociaal gestratificeerde samenlevingen ontwikkelden. Aan het einde van de Bronstijd en het begin van de IJzertijd, zo rond 1000 voor Christus, raakte dit proces in een stroomversnelling met als gevolg het ontstaan van soms omvangrijke nederzettingen met stedelijke kenmerken.³ De Etruskische steden, bijvoorbeeld, zouden in lijn met dit model zijn ontstaan uit een dicht patroon van kleinere nederzettingen en worden gekenmerkt door demografische centralisatie en sociale stratificatie.⁴ Stadswording was daarmee niet een uniek proces voorbehouden aan Rome en de Etruskische steden, maar een proces dat in meerdere delen van Italië herkenbaar was. Renato Peroni toonde dit aan in zijn onderzoek van de nederzetting Broglio di Trebisacce gelegen aan de oostkust van Noord-Calabrië, net als Marco Pacciarelli in zijn onderzoek van Tropea aan de westkust van Calabrië.⁵ Vroege verstedelijking als proces hield tevens in dat er aandacht kwam voor de studie van regionale nederzettingodynamieken en met name het ontstaan van nederzettingshiërarchieën en betekenisvolle geopolitieke veranderingen daarin. Het debat over wanneer Rome de belangrijkste geopolitieke factor wordt in het oude Latium is zonder meer het meest pregnante voorbeeld hiervan.⁶ Regionale studies gewijd aan de inheemse verstedelijking van Italië betreffen echter vrijwel altijd het Italië bezuiden de provincie Emilia Romagna, met andere woorden waar het noorden van Italië begint. Het noorden van Italië is daarmee opvallend afwezig in het debat over vroege verstedelijking.⁷ Dit geldt overigens evenzeer voor delen van Centraal-Italië aan de oostkust waar zich gedurende de IJzertijd een bloeiende inheemse cultuur had gevormd, namelijk die van de Piceners.⁸ In Italië lijken vroege steden daarmee vooral voorbehouden aan de Griekse en Latijns-Etruskische wereld.

Ontbraken vormen van vroege verstedelijking dan in het noorden van het Italiaans Schiereiland? Het is wel zeker van niet. In 1988 verscheen al de tentoonstellingscatalogus *La formazione della città in Emilia Romagna* gewijd aan het vroege verstedelijkingsproces in de regio Emilia-Romagna gelegen tussen de Apennijnen ten noorden van Toscane (het Etruskische kerngebied) en de rivier de Po.⁹ Sinds het verschijnen van deze catalogus, waarin ook aandacht was voor de Late Bronstijdwortels van de vroege verstedelijking aldaar, heeft nieuw onderzoek in en rond Bologna het beeld van een ontwikkelde stedelijke IJzertijdcultuur met wijd vertakte handelsbetrekkingen bevestigd. Van alle nu bekende nederzettingen is de nederzetting Verucchio, gelegen in het zuidoostelijk Adriatische deel van Emilia Romagna, wellicht de bekendste vanwege zijn goed onderzochte grafveld met spectaculaire vondsten, waaronder de beroemde houten ‘tronen’.¹⁰ Meer in het algemeen zijn het vooral grafvelden die lange tijd het beeld bepaalden. Sinds het eind van de jaren 80 van de vorige eeuw is er echter een schat aan nieuwe informatie aan het licht gekomen, ook over de feitelijke nederzettingsarealen. Daarmee is ons beeld van de vroege urbanisatie van Noord-Italië niet langer afhankelijk van funeraire contexten alleen.

Opvallend is dat het Italiaanse debat over vroege urbanisatie, ook waar het Noord-Italië betrof, lange tijd heeft losgestaan van ontwikkelingen aan gene zijde van de Alpen waar in de loop van de IJzertijd eveneens centralisatie van bewoning plaatsvond met aan de top van de hiërarchie de zogenaamde *Fürstensitze*. Dit zijn versterkte heuveltopnederzettingen waar zich een elite manifesteerde. In de in dit recensieartikel besproken *Crossing the Alps* worden de nauwe betrekkingen tussen elites aan beide zijden van de Alpen onderzocht vanuit een nederzettingsarcheologisch perspectief.

Crossing the Alps: de vroege urbanisatie van Noord-Italië tussen Alpen en Apennijnen

In de bundel wordt het vroege verstedelijkingsproces in het Italië noordelijk van de Povlakte uitgelicht en de aansluiting gemaakt met wat bekend is over vroege verstedelijking in het zuidelijker gelegen Emilia Romagna gedurende de periode 900-400 voor Christus. Wat Italië betreft is er veel aandacht voor de al genoemde nederzettingen Verucchio en Felsina, het Etruskische Bologna. Daarnaast biedt het boek een perspectief op en vergelijking met het verstedelijkingsproces aan de ‘andere kant’ van de Alpen waar nederzettingen voorkwamen waaraan gerefereerd wordt als *Fürstensitze*, met als bekendste voorbeeld de Heuneburg. Deze elitenederzettingen (‘princely seats’) onderhielden handelscontacten met de Noord-Italiaanse vroege steden. *Crossing the Alps* behandelt daarmee stedelijke vormen ten noorden en zuiden van de Alpen, een in de archeologie onderbelicht thema dat gezien het vele nieuwe en soms grensverleggende onderzoek in deze regio’s terecht de volle aandacht

verdient. Waar de Centraal-Europese Hallstattcultuur (Late Bronstijd en Vroege IJzertijd) en de erop volgende La Tène-cultuur (Late IJzertijd) bekend mag worden verondersteld bij studenten pre- en protohistorie – en enigszins bij klassiek archeologen vanwege het voorkomen van Etruskische en Griekse importen – zal de belangrijke Noord-Italiaanse Golaseccacultuur, die dezelfde periode beslaat, voor veel studenten onbekend zijn, net als de Este-cultuur (Vroege en Late IJzertijd) uit de Veneto.

Figuur 1 van de introductie, geschreven door de redacteuren, is een overzichtelijke tabel waarin Hallstatt-, Golasecca- en Este-continuïteit in een chronologisch verband worden gebracht met meer algemene mediterrane chronologieën. De introductie zelf geeft een overzicht van het waarom van dit boek; namelijk de hierboven al genoemde onderwaardering van de graad van urbanisatie van samenlevingen in Centraal-Europa ten opzichte van die van Midden- en Zuid-Italië en in het bijzonder de onderwaardering van de Golaseccasamenleving in Noord-Italië. Laatstgenoemde samenleving wordt nog steeds door sommigen louter als mediator gezien tussen de Etruskische en Centraal-Europese culturen en nauwelijks als een zelfstandige culturele regio. Gezien de bijdragen aan dit boek is dat een achterhaald concept. De Golasecca- en Este-culturen speelden vanuit een autonome positie een verbindende rol tussen de Hallstattcultuur ten noorden van de Alpen enerzijds en de Etruskische cultuur ten zuiden van de Povlakte anderzijds. Het vroeg urbane karakter van deze Noord-Italiaanse IJzertijd culturen is hiervan het directe bewijs.

Structuur en bespreking bijdragen

De artikelen in *Crossing the Alps* zijn gebaseerd op de bijdragen van een groot aantal archeologen aan een gelijknamige conferentie gehouden in Milaan in 2019 en als volgt gerangschikt: deel 1 bevat bijdragen met als thema *urban origins and trajectories across the Alps* (introductie en drie artikelen), deel 2 bijdragen over *Early urbanisation processes in northern Italy* (dertien artikelen) en deel 3 bijdragen over *Early urbanisation processes in Central Europe* (zeven artikelen). Het boek wordt afgesloten met *Concluding thoughts and comparative perspectives* (twee artikelen), waarvoor Vroeg-Italiëkenners Corinna Riva en Simon Stoddart gevraagd zijn.

In het onderstaande ga ik, na een reflectie op deel 1, in op de artikelen gewijd aan deel 2 over vroege verstedelijkingsprocessen in Noord-Italië. Dit is het meest coherente onderdeel van het boek, om daarna te bezien in hoeverre het boek erin is geslaagd de connectie te leggen met ontwikkelingen op dit vlak in Zuid-Duitsland (recent onderzoek in de Heuneburgregio en *Fürstensitz* Ipf in Beieren), Frankrijk (*Vix* in Bourgondië en *Bourges* in Centraal-Frankrijk), Noordwest-Slovenië (de IJzertijd nederzetting van *Most na Soci*) en Oostenrijk (de *Dürrenberg*-zoutmijn en nederzetting bij *Hallein*).

Deel 1: theoretische grondslagen

In deel 1, dat theoretisch van aard is, betoogt Mark Pearce dat er wel degelijk criteria zijn waarmee het bestaan van (proto-)urbane nederzettingvormen in Noord-Italië bewezen kan worden.¹¹ Daarbij is volgens deze auteur het afvinken van criteria geënt op Gordon Childes klassieke ‘descriptive traits’ van steden in het Nabije Oosten en Egypte uit 1950 niet behulpzaam.¹² De grote Etruskische nederzettingen en de Griekse kolonies mogen dan weliswaar grotendeels aan Childes lijst van criteria voldoen, maar deze beslaat lang niet het spectrum aan urbanisatievormen bekend uit de antropologische en historische literatuur.¹³ Pearce, verwijzend naar het werk van onder anderen Fernand Braudel, pleit om de criteria waarmee de Middeleeuwse stad wordt gedefinieerd als leidraad te nemen voor de evaluatie van vroege urbane vormen in Noord-Italië, om vanuit dat perspectief te kijken naar verstedelijking. Zo blijkt dat de Late Bronstijd-Vroege IJzertijd nederzetting van Frattesina, gelegen aan een zijrivier van de Po, al een belangrijke sociaal gestratificeerde handelsnederzetting was. Recent geofysisch onderzoek en opgravingen bevestigen deze aanname.¹⁴ Verucchio is tevens een goed voorbeeld van zo’n vroege urbane nederzetting, waarvoor ik de lezer verwijs naar het artikel van Paolo Rondini en Lorenzo Zamboni in deel 2 dat een mooi overzicht geeft van de status quo van het nederzettingsonderzoek aldaar. Het vormt een welkome aanvulling op het grafonderzoek.¹⁵ De auteurs zien het ontstaan van deze bescheiden centrale nederzetting (27 ha gedurende de achtste en zevende eeuw voor Christus) als gevolg van een interne ontwikkeling en niet van het koloniaal handelen van de grote Etruskische stadstaten. Inderdaad moeten we beseffen dat vroege steden niet noodzakelijkerwijs de demografische omvang dienen te hebben van een Etruskische stad als Tarquinia, waarvan het nederzettingsplateau plusminus acht keer zo groot was. Een dergelijke omvang is meer uitzondering dan regel.

De vraag is dan ook: kunnen we de moderne notie van de dichtbevolkte grote stad wel toepassen op bevolkingsconcentraties (van welke orde dan ook) in de protohistorie? Wellicht biedt de sociale definitie van Mogens Herman Hansen, die het liever over de vroege staat dan over de vroege stad heeft, hier uitkomst. Jorn Seubers vatte zijn definitie als volgt samen: “a city-state exists where a political structure comes into place with enough operational force to control a small territory with a city as its single centre.”¹⁶

In het licht hiervan is de bijdrage van Fernández-Götz, *Urbanisation and Deurbanisation in the European Iron Age: Definitions, Debates and Cycles* (hoofdstuk 3 van deel 1) van belang. Hij geeft aan dat er in wezen twee benaderingen zijn om steden te definiëren: een demografisch-sociologische en een functionele.¹⁷ Fernández-Götz benadrukt het belang van een sociale benadering om alternatieve, non-lineaire urbanisatiemodellen te onderkennen. In

dergelijke modellen is de urbanisatie van even groot belang als urbanisatie, een inzicht dat goed aansluit op wat we waarnemen in de protohistorie van Italië. Gedurende deze vroege periode onderkennen we weliswaar veel sociaal-complexe nederzettingen, maar deze ontwikkelden zich niet alle tot het type Griekse of Romeinse stad dat we kennen uit de Klassieke periode. Het ontstaan en het verlaten van de Fürstentzitze uit de sociaal complexe Late Hallstattperiode en Vroege La Tène-samenleving – gedurende de zevende tot de vijfde/vierde eeuw voor Christus – is daarvan een goed voorbeeld. Fernández-Götz benadrukt overigens dat de ontwikkeling van deze elitenederzettingen een interne dynamiek behelsde en niet het gevolg was van Griekse voorbeelden, in het geval van Hallstatt en La Tène de Griekse kolonie Massalia (het huidige Marseille).

In aansluiting hierop geven Louis Nebelsick en Carola Metzner-Nebelsick in hoofdstuk 4 (*From Genoa to Günzburg, New trajectories of Urbanisation and Acculturation between the Mediterranean and South-Central Europe*) op basis van de bestudering van grafcontexten inzicht in de sociale netwerken die bestonden tussen de Noord-Italiaanse ‘gateway communities’ en de Hallstatt-Fürstentzitze. Daarin leggen zij de nadruk op de rol van elitevrouwen in de proto-urbane samenlevingen ten noorden van de Alpen. Dit artikel is van belang omdat het expliciet de Hallstatt-samenlevingen verbindt met die van Golasecca en de Etruskische wereld.

Deel 2: casestudies uit Noord-Italië

Deel 2 bevat belangrijke casestudies van een aantal Noord-Italiaanse vroeg-urbane nederzettingen, vrijwel alle geschreven door gerenommeerde onderzoekers en vaak op basis van recent veldonderzoek. Landschappelijk gezien is de Povlakte, met inbegrip van de vele, vaak lange rivierdalen, de verbindende ruimtelijke factor tussen de bijdragen. Wie op een kaart kijkt ziet hoe vrijwel alle besproken nederzettingen zijn georiënteerd op de Povlakte. Ik som in hetgeen volgt kort de behandelde nederzettingen op. Daarbij noem ik de auteurs allen bij naam om zo een overzicht te geven van belangrijke namen in het actuele onderzoek in Noord-Italië. Elke bijdrage heeft relevante literatuurverwijzingen. Ik behandel eerst de nederzettingen in de uitlopers van de Apennijnen en in de Povlakte zelf en dan die in de uitlopers van de Alpen.

Paolo Rondini en Lorenzo Zamboni schrijven over Verucchio, Jacopo Ortalli over het vroege Felsina (Bologna), Elisabetta Govi, Chiara Pizzirani en Andrea Gaucci over urbanisme en architectuur in Kainua (Marzabotto), Massimo Saracino en Alessandro Guidi behandelen Oppeano en Alessandro Vanzetti, Matteo Bertoldo, Francesca Di Maria, Dario Monti, Luciano Salzani en Fabio Saccoccio de nederzetting Coazze (respectievelijk ca. 5 km ten zuidoosten en 38 km ten zuiden van Verona in de Povlakte). Simonetta Bonomi, Maria

Cristina Vallicelli en Claudio Balista bespreken Adria, en Aleksandra Mistireki en Lorenzo Zamboni behandelen Spina, beide nederzettingen in de Podelta. Rainer Komp, Tommaso Quirino and Marta Rapi bespreken onderzoek naar de nieuw gevonden Etruskische rivierhaven te Forcello di Bagnolo San Vito bij Mantua. Opvallend aan deze bijdragen is de rijkdom aan veldgegevens en de verscheidenheid aan nederzettingvormen die worden gepresenteerd.

Raffaele Carlo de Marinis en Stefania Casini bespreken proto-urbanisatie langs de Ticino-rivier bij Como. Aan dit gebied is ook de bijdrage over het geofysisch onderzoek van de proto-urbane nederzetting Spina Verde te Como van Fabian Welc, Louis Nebelsick, Carola Metzner-Nebelsick, Ines Balzer, Alessandro Vanzetti en Barbara Grassi gewijd. Raffaella Poggiani Keller en Paolo Rondini bespreken ten slotte Bergamo en Parre als voorbeelden van vroeg urbanisme in de uitlopers van de Alpen, ten noordoosten van Milaan. Ook hier geldt dat de bijdragen een hoge kwaliteit aan veldgegevens bevatten als reflectie van up-to-date combinaties van non-invasieve en invasieve onderzoeksmethoden.

Samenvattend geven de casestudies in deel 2 informatie over de morfologie en afmetingen van nederzettingen in relatie tot het landschap (bergen, vlakke, delta) waarin zij zich bevinden, hun interne organisatie en hun materiële cultuur. Vaak laten deze nederzettingen continuïteit zien vanaf de Late Bronstijd tot hun zesde/vijfde-eeuwse vroegstedelijke fasen. Bij elkaar schetsen de bijdragen een overtuigend en actueel beeld van een landschappelijk en cultureel divers en intern en extern nauw met elkaar verbonden (proto-)urbaan landschap, hetgeen zich uit in de aanwezigheid van geïmporteerde artefacten. In de handelsnetwerken namen havennederzettingen in de Povalakte, zoals Frattesina en Spina, een belangrijke plaats in. Opvallend is inderdaad dat de schaal van veel van de besproken Noord-Italiaanse nederzettingen bescheiden is ten opzichte van de Etruskische steden.

Deel 2 bevat ook twee meer algemene artikelen, van Cristiano Iaia over gebruik en circulatie van metalen voorwerpen gedurende de achtste en zevende eeuw voor Christus in Noord-Italië gedurende de vroege urbane fase en van Giovanna Gambacurta over de relatie tussen stad en necropolis in Noordoost-Italië (Veneto). Beide bijdragen geven een verdieping aan de individuele casestudies.

Deel 3: casestudies uit Centraal-Europa

Deel 3, gewijd aan vroege urbanisatieprocessen in Centraal-Europa, is een stuk minder omvangrijk dan deel 2. Het begint met een artikel van Dirk Krausse, Leif Hansen en Roberto Tarpini over recente opgravingen rond de nederzetting die bekend staat als de Heuneburg, gelegen aan de Donau in Zuid-Duitsland. Deze Fürstensitz moet, volgens de auteurs, niet langer als een “small princely seat” worden betiteld, maar als een van de vroegste proto-urbane centra van dit deel van Europa gedurende

de Late Hallstattperiode. In de eerste helft van de zesde eeuw voor Christus bestaat de dan zwaar gefortificeerde nederzetting uit de *Burgberg* van 3 ha, de *Vorburg* of benedenstad (ca. 1,5 ha) en de *Aussensiedlung* (ca. 100 ha) met daaromheen de begraafplaatsen. In het achterland van de nederzetting bevindt zich een aantal heuveltopnederzettingen en rurale nederzettingen. Deze liggen verspreid over een oppervlak van ca. 1000 km² dat onder controle zou hebben gestaan van de elite van de Heuneburg. De elite beschikte over een wijdvertakt netwerk met onder andere de steden in Noord-Italië.

Rüdiger Krause bespreekt vervolgens de Fürstensitz Ipf in het rivierlandschap van de Nördlinger Ries, eveneens in Zuid-Duitsland, en plaatst deze zeer markante versterkte heuveltopnederzetting, net als Krausse et al. in het geval van de Heuneburg, in de lokale nederzettingendynamiek. Ipf is gelegen in een vruchtbare vallei die grenst aan de Schwäbische en Fränkische Alb. In de vallei verplaatste het centrum van de macht zich van een gefortificeerde nederzetting op de lagere Goldberg (bloeitijd Hallstatt C en D, overgang van de zevende naar de zesde eeuw voor Christus) naar het 4,5 km verderop gelegen Ipf. Hier ontstond tijdens Hallstatt D (zesde eeuw voor Christus) een nederzetting die Krause omschrijft als een “complex centre, which we call “Fürstensitz” after its genesis in the history of research and in the sense of a *terminus technicus*” (p. 328). Echter, ondanks de aanwezigheid van de zwaar versterkte *Oberburg* van Ipf (2,35 ha) met een dichte bebouwing met boerderijen en een weliswaar minder dicht bebouwde maar eveneens verdedigde *Unterbürg*, de aanwezigheid van elitegraven in het omliggende landschap met daarin uit Italië geïmporteerde objecten, stelt Krausse dat Ipf, in vergelijking met de Heuneburg, (proto-)urbane kenmerken ontbeert.¹⁸ De aanwezigheid van dit machtscentrum leidde niet tot urbanisatie van het omliggende landschap zoals in het geval van de Heuneburg, aldus de auteur.

In dit licht moeten we mogelijk ook de casestudies van Miloslav Chytráček over de complexe centra uit de zesde en zevende eeuw voor Christus in Bohemen bezien. Chytráček behandelt vooral de bewijsvorming (tot in vroege La Tène-periode, tweede helft van de vijfde eeuw voor Christus) voor de aanwezigheid van elites in de verdedigde heuveltopnederzettingen in westelijk Bohemen. Deze nederzettingen kennen, evenals de Heuneburg en Ipf, een tweedeling in een *Oberburg* (door Chytráček akropolis genoemd) en een *Vorburg* (door Chytráček suburbium genoemd). De nadruk in dit artikel ligt vooral op de relaties tussen Bohemen en Noord-Italië op basis van geïmporteerde objecten afkomstig uit elitegraven. De elite aanwezig in deze vroeg-urbane nederzettingen speelde, getuige de aanwezigheid van Noord-Italiaanse (Gola Secca en Este) en Etruskische importen een rol in de langeafstandshandel. Dit bevorderde sociale stratificatie in deze soms zeer grote nederzettingen, maar dit

resulteerde niet in een stabiele grootschalige urbane samenleving.

Dit laatste aspect, het niet doorontwikkelen van samenlevingen gebaseerd op gefortificeerde elitenederzettingen, is het centrale thema van Bruno Chaumes bijdrage over de Hallstattnederzetting Vix gelegen in de vallei van de Seine. Zijn bijdrage, toepasselijk getiteld *The Temptation of the City*, beschrijft de ontwikkeling van de verdedigde heuveltopnederzetting van Vix als een “atelo-urban phenomenon” dat onderdeel was van “the attempts at urbanisation” benoorden de Alpen. Hij en andere auteurs beschrijven de ontwikkeling als een “incomplete experiment”. Het recente onderzoek te Vix laat een groep grote absidiale huizen zien op het 5 ha grote plateau van Mont Lassoix daterend uit Hallstatt D2 en D3 en aanwijzingen voor een noord-zuid as en zware verdedigingswerken. Onderaan de heuvel vermoedt men de aanwezigheid van een kanaal dat de nederzetting verbond met de Seine en dat tevens als havenfaciliteit kan hebben gefungeerd. Ook werd een verdedigd ‘suburbium’ gekarteerd waarbinnen weerstandsmetingen het bestaan van een groot absidaal gebouw suggereren. Zoals in het geval van de Heuneburg en Ipf zijn er dus weliswaar aanwijzingen voor de ontwikkeling van urbane centra, maar deze zetten niet door gezien de neerwaartse ontwikkelingen gedurende de daaropvolgende La Tène-periode (vijfde eeuw voor Christus en daarna tot de Romeinse periode). Van alle auteurs in deze bundel is Chaume de enige die teruggrijpt op antieke teksten (Plato, Herodotus, Pausanias en anderen) om de karakteristieken van de stad te beschrijven. Uit de bronnen blijkt dat datgene wat een nederzetting tot stad maakt niet louter fysiek is (grootte, architectuur, infrastructuur en aantal inwoners), maar ook sociaal, politiek en administratief van aard kan zijn. Het feit dat het schrift ontbreekt, geeft, aldus de auteur, aan dat van een complexe administratie in deze nederzettingen geen sprake kan zijn geweest.

Een tweede casestudie uit Frankrijk, beschreven door Ian Ralston, betreft Avaricum. Kennis over de ontwikkeling van deze nederzetting gedurende de Hallstattperiode is gebaseerd op stadskernarcheologie in het huidige centrum van Bourges en wat grootschaliger onderzoek aan de randen van deze in origine Romeinse stad gelegen tussen de Auron- en Yèvre-rivieren. De pre-Romeinse bloeitijd van deze nederzetting plaatst Ralston in de Late Hallstattperiode en het begin van de La Tène-periode, dat wil zeggen halverwege het eerste millennium voor Christus. De archeologische vondsten geven aan dat het hoogste deel van de nederzetting aan een elite toebehoorde. Het gaat hierbij onder andere om importen uit Italië en de aanwezigheid van werkplaatsen in het lagere deel van de nederzetting, dat op dat moment ruwweg een omvang had van zo’n 200-250 ha. Ralston beschrijft de nederzetting als een ‘fragile state’ of ook ‘micro-state’ en vraagt zich, net als Chaume ten aanzien van Vix, af waarom deze ontwikkeling zich niet doorzette. De meest

aannemelijke reden is “implosion”, “perhaps compounded by an inability successfully to manage, integrate, or control the results of inward population movement in the medium term.” Met ‘medium term’ bedoelt Ralston slechts enkele generaties en hij gelooft dat de Hallstattbloeiperiode te Bourges-Avaricum slechts een generatie of drie duurde. Het stempel ‘ephemerality’, dat Chaume hierop drukt, krijgt hiermee reliëf wanneer vergeleken met het longue durée-karakter van de urbanisatieprocessen die grote delen van het zuidelijke mediterrane gebied betroffen. Dit stempel is ook van toepassing op de versterkte heuveltopnederzetting Most na Soči gelegen in het noordwesten van Slovenië, besproken door Snežana Tecco Hvala in zijn bijdrage *The Early Iron Age Central Place at Most na Soči*. Vergelijkbaar met de al besproken Fürstentzitzte fungeerde deze nederzetting weliswaar als een centrale plaats gedurende de Late Hallstattperiode, maar was het van bescheidener aard.

Deel 3 eindigt met een bijdrage van Holger Wendling, getiteld *The Dürrnberg Salt Metropolis: Catalyst of Communication and Complexity in La Tène Central Europe*. Het mijnen van zout op industriële schaal maakte deze nederzetting in de oostelijke Alpen economisch belangrijk en resulteerde in een netwerk van handelscontacten met het noorden van Italië getuige de vele geïmporteerde artefacten.

Conclusies

Crossing the Alps, Early Urbanism between Northern Italy and Central Europe (900-400 BC) is een belangrijk boek vanwege het feit dat het de verschijningsvorm van vroege steden in Noord-Italië centraal stelt buiten het keurslijf van de Etruskische steden en die van Groot-Griekenland om. De aandacht voor vroege urbane vormen in Noord-Italië aan de hand van een keur aan casestudies is bijzonder welkom, net als de verbinding die wordt gelegd met vroeg-urbane ontwikkelingen aan gene zijde van de Alpen, in Duitsland, Frankrijk, Oostenrijk en Slovenië. In de casestudies is naast de beschrijving van de fysieke kenmerken van de nederzettingen ook ruim aandacht voor geïmporteerde artefacten die de reikwijdte en intensiteit van de Hallstatt-, Este- en Golaseccahandelsnetwerken aangeven. In deel 4, *Concluding thoughts and comparative perspectives*, reflecteren Corinna Riva en Simon Stoddart in twee korte bijdragen op de inhoud van het boek. Riva stelt dat we te maken hebben met een “multifarious and complex picture of urbanism, which runs counter to any centre-periphery narrative vis-à-vis the Mediterranean” (p. 419). Stoddart stelt dat “the data of this region should be considered as important for comparative urbanism as those of the rest of the Mediterranean, particularly once rural settlement is as well-known as in these other regional examples” (p. 427). Riva’s nadruk op de noodzaak om de besproken regio’s te bestuderen als autonome vroeg-urbane ontwikkelingen en Stoddarts pleidooi voor intensivering van het onderzoek naar de microregionale

rurale contexten waarin deze vroege urbane vormen konden ontstaan zijn fundamentele elementen in het theoretische en methodologische debat rond de opkomst van de vroege stad gedurende de IJzertijd. Wie de bundel goed leest, moet concluderen dat comparatief onderzoek hoog op de agenda moet komen te staan teneinde tot een betere begrip te komen van vroege stedelijke vormen in de besproken gebieden. Hoewel uit de bundel duidelijk wordt dat het zwaartepunt van het congres destijds op Noord-Italië lag, is het de redacteurs niettemin gelukt een betekenisvol verband te leggen tussen de vroegstedelijke culturen van Hallstatt, Este en Golasecca en dat is misschien wel het belangrijkste resultaat van deze rijke bundel, nog afgezien van de vele waardevolle literatuurverwijzingen.¹⁹ De redacteurs hebben gelijk dat de geringe aandacht voor Noord-Italië en Centraal-Italië, als het om urbanisatie gaat, eerder een reflectie is van onderzoekstradities en een gebrek aan supraregionaal comparatief onderzoek dan een archeologische realiteit.

Peter Attema,
Rijksuniversiteit Groningen

Eindnoten

- 1 Gratis te lezen via de website van de uitgever, zie www.sidestone.com/books/crossing-the-alps.
- 2 Peroni, R. 1994, *Introduzione alla protostoria italiana*, Laterza, Bari.
- 3 Pacciarelli, M. 2000, *Dal villaggio alla città, la svolta protourbana del 1000 a.C. nell'Italia tirrenica*, Grandi Contesti e Problemi della protostoria Italiana 4, All'Insegna del Giglio, Florence.
- 4 di Gennaro, F. 1986, *Forme di insediamento tra Tevere e Fiora dal Bronzo Finale al principio dell'età del Ferro*, L. Olschki Editore, Florence.
- 5 Respectievelijk Peroni, R. & Trucco F. 1994, *Enotri e Micenei nella Sibaritide*, Istituto per la Storia e l'archeologia della Magna Grecia, Taranto en Pacciarelli, M. 2000, *Dal villaggio alla città, la svolta protourbana del 1000 a.C. nell'Italia tirrenica*, Grandi Contesti e Problemi della protostoria Italiana 4, All'Insegna del Giglio, Florence, pp. 83-85.
- 6 Fulminante, F. 2014, *The urbanisation of Rome and Latium Vetus*, Cambridge University Press, Cambridge.
- 7 Maar zie Vanzetti, A. 2002, "Some current approaches to protohistoric centralisation and urbanisation in Italy" in *New developments in Italian Landscape Archaeology*, BAR International Series 1091, (red.) P.A.J. Attema, G.L.M. Burgers, E. van Joolen, P.M. van Leusen & B. Mater, pp. 36-51 voor een Engelstalig artikel waarin hij al vroeg aandacht vraagt voor urbane ontwikkelingen in de Veneto in Noord-Italië.
- 8 Zie de tentoonstelling gewijd aan de Piceners gehouden te Frankfurt in 2000 en Rome in 2001 waarin slechts summier aandacht aan de feitelijke nederzettingen kon worden besteed. Dit vertaalde zich in slechts enkele bladzijden in de respectievelijke catalogi *Piceni: popolo d'Europa*, De Luca Editore d'Arte, Rome, 2000 en *Eroi e Regine. Piceni, Popolo d'Europa*, De Luca Editore d'Arte, Rome, 2001.
- 9 Zie de tentoonstellingscatalogus *La Formazione dell città in Emilia Romagna, prime esperienze urbane attraverso le nuove scoperte archeologiche*, Nuova Alfa Editoriale, Bologna (vols. I-III).
- 10 Zie voor het onderzoek van de graven van Verucchio met name de publicaties van Patrizia von Eles.
- 11 *Chapter 2: Aspects of Urbanism in Later Bronze Northern Italy*.
- 12 Childe V.G. 1950, "The urban revolution", *Town Planning Review*, vol. 21, no. 1, pp. 3-17.
- 13 Zie Attema, P.A.J., Burgers, G.L.M. & Van Leusen, P.M. 2010, *Regional pathways to complexity: settlement dynamics in early Italy from the Bronze Age to the Republican period*, Amsterdam University Press, Amsterdam, pp. 8-10.
- 14 Ik verwijs hier naar het geofysisch onderzoek uitgevoerd door dr. W. de Neef en gepresenteerd op 8 november in de *Accordia Italy Lectures 2022-2023*, Londen.
- 15 Zie voor het uitmuntende grafveldonderzoek de publicaties van Patrizia von Eles.
- 16 Seubers, J.F. 2020, *Scratching through the surface. Revisiting the archeology of city and country in Crustumerium and north Latium Vetus between 850 and 300 BC*, University of Groningen / Groningen Institute of Archaeology & Barkhuis, Groningen, p. 9, verwijzend naar Hansen 2006.
- 17 De verwijzing is naar Smith, M.E. 2017, "How can archaeologists identify early cities? Definitions, types and attributes" in *Eurasia at the dawn of history: urbanization and social change*, (red.) M. Fernández-Götz & D. Krausse, pp. 153-168.
- 18 Hierbij verwijst Krausse naar Gyucha, A. 2019, "Population aggregation and early urbanization from a comparative perspective" in *Coming together. Comparative approaches to population aggregation and early urbanization*, (red.) A. Gyucha, pp. 1-36.
- 19 Deel 2, gewijd aan Noord-Italië, vormt met zijn meer dan 200 pagina's een bundel op zich en brengt de lezer op de hoogte van de stand van het onderzoek. Wie nog weinig wist van het fenomeen Fürstentum kan in deel 3 terecht. Voor beide onderwerpen zijn artikelen in het Engels onderverteenwoordigd en vormen Italiaans, Duits en Frans de hoofdtalen waarin wordt gepubliceerd.